

NIEKTORÉ METODOLOGICKÉ PROBLÉMY SKÚMANIA SPOLOČENSKÉHO VEDOMIA

RAISA KOPSOVÁ, Ústav filozofie a sociológie SAV, Bratislava

KOPSOVÁ, R.: Some Methodological Problems of Social Consciousness Investigation. *Filozofia*, 35, 1980, No 2, p. 208—221

The paper points out some topical methodological problems of the Marxist theory of social consciousness the solution of which can contribute to a more all-round understanding of active creative task of consciousness in social life. The authoress has concentrated her attention namely on this circle of problems: the relation of the concrete-scientific and philosophical investigation of the phenomena of social consciousness (the time and the task of the pieces of knowledge of special sciences in philosophy), the delimitation of socialist social consciousness, the inevitability of distinguishing the socialist consciousness from the consciousness of a concrete socialist society, the philosophical-methodological principles of scientific conception and investigation of social consciousness.

Súčasná etapa spoločenského vývinu sa vyznačuje neustálym rastom sociálnej aktivity ľudí vo všetkých oblastiach života, zvyšovaním úlohy subjektívneho faktora. V súvislosti s tým stále výraznejšie vystupuje do popredia základné poslanie socialistického spoločenského vedomia, jeho fungovanie ako duchovného nástroja výstavby rozvinutej socialistickej a komunistickej spoločnosti. Osobitnú aktuálnosť preto nadobúda komplexné, interdisciplinárne rozpracovanie problematiky spoločenského vedomia, v rámci ktorého špecifická, predovšetkým metodologická funkcia patrí marxisticko-leninskej filozofii. Jednou z jej najzávažnejších čiastkových úloh je z pozícií všeobecno filozofickej marxistickej teórie a metodológie analyzovať, hodnotiť a zovšeobecňovať výsledky konkrétnych spoločenskovedných výskumov, ktoré sa niekedy obmedzujú na čisto empirický, deskriptívny prístup k skúmaným spoločenským javom. Táto úloha našej filozofie organicky vyplýva z jej zamerania a obsahu, lebo „materialistické chápanie dejín je aj určitým svetonázorovým postojom, aj spôsobom myslenia, aj metódou analýzy spoločenského života“. [1, s. 164]

Dôležitým cieľom filozofického prístupu je odhaľovanie zákonitostí a všeobecných vývinových tendencií jednotlivých javov spoločenského vedomia, zisťovaných rôznymi konkrétnymi výskumami (napríklad ekonomickými, právnymi, sociologickými, psychologickými, sociálnopsychologickými a inými), odhaľovanie súvislostí medzi výskumami a základnými metodologickými závermi historického materializmu o spoločenskom vedomí a zákonitostiach jeho vývinu. Historickomaterialistická analýza umožňuje nielen charakterizovať genézu socialistického spoločenského vedomia a vysvetliť zákonitosti jeho vzniku a vývinu, ale aj vymedziť jeho miesto v konkrétnom sociálnom systéme, funkcie spo-

ločenského vedomia vcelku a charakterizovať úlohu jeho jednotlivých štruktúrnych komponentov.

Na druhej strane všestranné a efektívne využitie základných princípov marxistickej filozofie v jednotlivých spoločenských vedách si vyžaduje systematické prehlbovanie a obohacovanie samej filozofickej teórie a metodológie. Za mimoriadne naliehavú pokladáme potrebu hľadať efektívne spôsoby, metódy a postupy, ktoré by pomáhali odhaľovať zákonitosti vývinu a fungovania spoločenského vedomia v kvalitatívne nových historických podmienkach, vystihnúť špecifickosť socialistického vedomia.

Nevyhnutným predpokladom každého skúmania je presné vymedzenie výskumného objektu, toho, čo vlastne chceme skúmať. Hoci za posledných dvadsať rokov sa problematike všestrannej analýzy a interpretácie spoločenského vedomia venoval veľký počet prác, viacero zásadných otázok, dokonca aj pokiaľ ide o používaný pojmový aparát, zostáva stále ešte otvorených. Jestvujú napríklad rôzne názory na vymedzenie obsahu kategórie spoločenského vedomia, rôzne sa chápe jeho štruktúra a typológia (špecifikum jeho komponentov, chápanie zákonitostí ich súvislosti a mechanizmov ich fungovania). Neuspokojivo sú rozpracované aj ďalšie závažné problémy teórie spoločenského vedomia: chápanie podstaty a štruktúry individuálneho vedomia, pojem kolektívneho vedomia, vzťah ideológie a sociálnej psychiky, štruktúra a funkcie sociálnej psychiky, miesto a úloha sociálnopsychologických faktorov v ideologickom pôsobení, úloha emocionálno-vôľovej zložky spoločenského vedomia a iné.

Mimoriadne závažný okruh problémov súvisí s vymedzením kategórie socialistického spoločenského vedomia. Napriek tomu, že v súčasnej spoločenskovednej literatúre je tento pojem veľmi frekventovaný, že existujú dokonca monografické práce venované analýze socialistického vedomia (pozri napr. 2, 3), nemožno bez výhrad prijať ani jedno jeho vymedzenie. Domnievame sa, že vo väčšine prác sa nedostatočne zohľadňuje to, že spoločenské vedomie socialistickej spoločnosti na danom stupni svojho historického vývinu nemá ešte vo všetkých svojich prejavoch jednoznačne socialistickú kvalitu, je to zložitý, protirečivý jav, v ktorom neustále prebieha boj medzi prevládajúcimi socialistickými formami (socialistickým vedomím) a rôznymi prejavmi nesocialistickej ideológie a psychológie, ktoré nie sú v súlade s podstatou socializmu, s jeho základnými princípmi a normami. Jestvujúca teoretická nejasnosť tejto otázky v nijakom prípade neľahčuje správnu orientáciu našej spoločenskej praxe, ktorá sa musí intenzívne a premyslene zamerať na prekonávanie, odstraňovanie negatívnych javov vo vedomí a konaní ľudí, v celom ich spôsobe života.

Preto už pri pokusoch o vymedzenie socialistického spoločenského vedomia treba mať na mysli úzku spätosť rozpracúvania závažných teoretických problémov s praktickými otázkami výstavby našej spoločnosti. V tomto zmysle vystupuje ako aktuálna metodologická požiadavka marxistickej teórie spoločenského vedomia nevyhnutnosť rozlišovať socialistické vedomie a vedomie konkrétnej socialistickej spoločnosti.

Doterajšie výsledky výskumu spoločenského vedomia umožňujú sformulovať hlavné všeobecné metodologické princípy, ktoré tvoria základ jeho vedeckého chápania a skúmania. Je to predovšetkým princíp dialektického determinizmu, princíp odrazu, historizmu, princíp jednoty činnosti, spoločenských vzťahov a vedomia. Metodologicky je tiež významná zásada viacaspektového prístupu k skúmaniu spoločenského vedomia, ktorá vyplýva z jeho podstaty a z charakteru jeho spätosti so skutočnosťou.

Klasici marxizmu-leninizmu, ako je známe, spájali pojem spoločenského vedomia s pojmom spoločenského bytia a sformulovali dve základné poučky, z ktorých vychádzajú všetky princípy jeho analýzy: 1. spoločenské bytie určuje spoločenské vedomie, 2. spoločenské vedomie odráža spoločenské bytie. V predslove *Ku kritike politickej ekonómie* K. Marx ukázal na prvotnosť spoločenského bytia a na druhotnosť, odvodenosť spoločenského vedomia: „Spôsob výroby materiálneho života podmieňuje sociálny, politický a duchovný životný proces vôbec. Nie vedomie ľudí určuje ich bytie, ale naopak, ich spoločenské bytie určuje ich vedomie.“ [4, s. 436] Odvodenosť spoločenského vedomia Marx a Engels zdôrazňovali už v *Nemeckej ideológii*: „Vedomie nemôže byť nikdy ničím iným než vedomým bytím a bytie ľudí je ich skutočný životný proces.“ [5, s. 29] Požiadavku historického materializmu vysvetliť spoločenské vedomie zo spoločenského bytia veľakrát zdôrazňoval aj V. I. Lenin, osobitne zdôrazňujúc odrazovú funkciu spoločenského vedomia. V *Materializme a empiriokriticizme* napísal: „Spoločenské vedomie *odráža* spoločenské bytie, to je Marxovo učenie. Odraz môže byť približne vernou kópiou toho, čo je odrážané, ale hovoríť tu o totožnosti je nezmyselné. Vedomie vôbec *odráža* bytie, to je všeobecná téza *celého* materializmu. Nemožno nevidieť jej priamu a *nerozlučnú* súvislosť s tézou historického materializmu: spoločenské vedomie *odráža* spoločenské bytie.“ [6, s. 297–298]

Obsah kategórie spoločenského vedomia možno teda uspokojivo vystihnúť iba prostredníctvom zákona určujúcej úlohy spoločenského bytia vo vzťahu k spoločenskému vedomiu. Z toho vyplýva, že metodologickým východiskom všetkých vedeckých prístupov k skúmaniu spoločenského vedomia je *princíp dialektického determinizmu*. Pri skúmaní problematiky determinácie spoločenského vedomia je nevyhnutné plne si uvedomiť závislosť riešenia konkrétnych otázok tejto problematiky od prijatia určitej koncepcie determinizmu, od použitia vhodného modelu sociálneho determinizmu. Treba súhlasiť s autormi, ktorí na zá-

klade analýzy Marxových textov zdôrazňujú „existenciu rôznych typov súvislosti ekonomiky s inými sférami spoločenského života, a teda aj rozličných mechanizmov determinácie“. [7, s. 80] Je zrejmé, že treba hlbšie preskúmať formy a kanály tejto determinácie, hlbšie analyzovať typológiu súvislosti ekonomiky s konkrétnymi druhmi a stavmi spoločenského vedomia, ako aj jeho zložiek.

Pri filozofickej analýze spoločenského vedomia vystupuje do popredia nevyhnutnosť využitia výsledkov dosiahnutých pri konkrétnom rozpracovaní koncepcie dialektického determinizmu, obsahujúcej modifikácie systémovo-štruktúrnej determinácie a koncepcie pravdepodobnostného deterministického modelu. Významný je problém skúmania konkrétnych mechanizmov determinácie spoločenského vedomia spoločenským bytím, skúmanie miery vplyvu alebo intenzity pôsobenia jednotlivých určujúcich zložiek spoločenského bytia a pod. Pre praktické využitie je tiež veľmi zaujímavý problém časovej dimenzie pôsobenia jednotlivých komponentov spoločenského bytia, určujúcich proces formovania socialistického spoločenského vedomia, ako aj preskúmanie kanálov ich pôsobenia, úlohy tzv. obranných mechanizmov, t. j. tých prvkov, ktoré zadržiavajú, modifikujú, deformujú a pod. pôsobenie určujúcich faktorov (tzv. šumy). Dôležitá je aj časová charakteristika typov determinácie vo vzťahu k spoločenskému vedomiu, teda toho, čo označujeme ako determináciu minulosťou, súčasnosťou a budúcnosťou. Odhalenie týchto troch druhov determinácie umožní hlbšie vystihnúť vývinové tendencie socialistického spoločenského vedomia, pretože „nielen súčasnosť nemožno pochopiť bez minulosti, ale treba poznať aj budúcnosť pre úplnejšie chápanie súčasnosti“. [8, s. 170]

Bohatstvo vzájomnej súvislosti spoločenského vedomia a spoločenského bytia možno pochopiť iba na základe dialektickej koncepcie determinizmu, vystihujúcej pravdepodobnostno-štatistické formy kauzálnych súvislostí. „Spoločenské bytie plodí také či onaké idey, determinuje vedúcu úlohu tých či oných foriem spoločenského vedomia v rôznych obdobiach ľudských dejín, určuje charakter, triednu povahu, obsah ideí, hoci nie úplne a nie bezprostredne... No spoločenské vedomie nie je priamočiarym, automatickým, zrkadlovým odrazom ekonomického života spoločnosti, bezprostredne z neho nevyplýva... Spoločenské vedomie reprodukuje spoločenské bytie v súlade so svojimi vlastnými zákonmi, ktoré sa neredukujú na zákony spoločenského bytia.“ [9, s. 87] Odhalenie obsahu týchto vnútorných zákonov vyžaduje predovšetkým vymedzenie špecifickosti sociálneho determinizmu, žiada si vystihnúť podstatnú odlišnosť procesu determinácie v spoločenskom živote od procesov determinácie, uplatňujúcich sa v prírode.

Špecifikum sociálneho determinizmu spočíva predovšetkým v tom, že do objektívneho procesu materiálnej podmienenosti duchovných útvarov sa premietajú faktory cieľovej, ideálnej determinácie. Na rozdiel od dejín vývinu prírody, ako napísal F. Engels, „v dejinách spo-

ločnosti sú konajúcimi činiteľmi ľudia obdarení vedomím, konajúci s rozvahou alebo pod vplyvom vášní a usilujúci sa dosiahnuť určité ciele; nič sa tu nedeje bez vedomého úmyslu, bez chceného cieľa“. (10, s. 268)

Nie je náhodné, že zakladatelia marxizmu-leninizmu venovali veľkú pozornosť posúdeniu úlohy a významu záujmov, cieľov, ideálov, ktoré stimulujú ľudí k činnosti a určujú spôsob a charakter ich činov. „Jedna zo zvláštností sociálneho determinizmu spočíva v tom, že na determinácii historických zmien a udalostí sa podieľa ideálny, cieľový moment, že objektívne (spočívajúce v spoločenskom bytí) kauzálné súvislosti sa sprostredkujú subjektívnym (vzťahujúcim sa k spoločenskému vedomiu) prognózovaním a stanovením cieľov.“ (11, s. 90—91) Vidíme teda, že pre vystihnutie podstaty sociálnej determinácie treba podrobne vymedziť obsah takých pojmov ako spoločenské potreby, záujmy, ciele, ideály.

V sociálnom prognózovaní, stanovení cieľov, v tvorbe teoretického modelu očakávanej budúcnosti sa prejavuje aktivita, činnosť spoločenského vedomia, jeho tvorivá schopnosť predbiehať existujúci stav spoločenského bytia, prekračovať jeho rámec. Spoločenské ciele a ideály (ako uvedomené, na budúcnosť zamerané ciele) determinujú smerovanie ľudskej činnosti, vplývajú tým na charakter spoločenského vývinu. „Správanie človeka, ľudských kolektívov je podmienené určitými cieľmi — ideálnymi obrazmi budúcnosti, predstavami o výsledku. Úsilie o ich realizovanie determinuje ľudské činy.“ (8, s. 160) Ako je známe, ideál je jedným z druhov cieľových programov sociálneho správania, sociálnej aktivity. Funkcia spoločenského ideálu je rôzna v rôznych formách spoločenského vedomia, okrem iného aj preto, lebo práve v ideáli zohráva výnimočnú úlohu emocionálno-psychologický prvok.

Pre chápanie charakteru formovania, fungovania a ďalšieho vývinu socialistického spoločenského vedomia má podstatný význam aj jeho determinácia budúcnosťou. Zameranie na budúcnosť je veľmi dôležitou podmienkou sociálnej aktivity osobnosti, orientovanej na pretvárание tak materiálneho, ako aj duchovného života spoločnosti v intenciách cieľa vybudovať vyššiu, komunistickú spoločnosť. Determinácia budúcnosťou do seba zahŕňa aj *prognostický* prvok, určujúci tendencie a perspektívy ďalšieho vývinu spoločenského vedomia, vedecké predvídanie jeho budúcich stavov na základe analýzy jeho histórie a súčasných prejavov.

Keď hovoríme o determinácii spoločenského vedomia, musíme tak tiež rozlišovať determináciu vedomia vcelku, vedomia veľkých sociálnych skupín (napr. tried) a determináciu vedomia jednotlivca. Pri konkrétnej analýze ktoréhokoľvek útvaru spoločenského vedomia treba brať do úvahy špecifickú úlohu objektívnej a subjektívnej, vonkajšej a vnútornej determinácie.

V súvislosti s tézou „spoločenské vedomie odráža spoločenské bytie“ vystupuje ako podstatný metodologický princíp skúmania spoločenského vedomia aj odhalenie odrazového vzťahu medzi týmito dvoma spoločenskými fenoménmi. V rámci marxisticko-leninskej teórie odrazu mimoriadne závažným je vymedzenie špecifickosti *sociálnej formy odrazu* ako teoretického základu vysvetľovania jednoty, vzájomnej súvislosti a podmienenosti rôznych sfér a foriem spoločenského života. Sociálny odraz zachycuje mnohotvárnosť foriem a spôsobov odrazu skutočnosti, predovšetkým ekonomických vzťahov, v rôznych druhoch duchovno-kultúrnej aktivity človeka (logicko-poznávací, estetický, normatívno-hodnotiaci odraz).

Sociálny odraz ako najvyššia forma odrazu sa podstatne odlišuje od mechanického zrkadlového odrazu. Podľa L. Živkoviča pre mechanický odraz sú charakteristické: 1. okamžitosť, 2. bezprostrednosť, 3. totalita povrchného odrazu, 4. pasivita bez spätného pôsobenia, 5. naturalistická kópia — mechanická identita, 6. povrchný charakter zrkadlového odrazu, 7. otrocká spätosť s predmetom, 8. neosobná, bezprostredná objektívnosť. Naproti tomu sociálny odraz sa vyznačuje týmito hlavnými znakmi: 1. časový interval: postupnosť a oneskorenie sa za skutočnosťou; 2. sprostredkovanosť a reťazová súvislosť; 3. parciálnosť; 4. aktivita, interakcia; 5. odchýlky, modifikácie, čiastočný nesúlad a deformácie; schopnosť predbiehať skutočnosť; 6. hlbší, podstatný, kognitívno-zovšeobecňujúci odraz s elimináciou akcidiencií; 7. relatívna samostatnosť: spätné pôsobenie, historický prenos; 8. normatívnosť a hodnotenie; subjektivita a individualita v odraze. (12, s. 32)

Každá z foriem sociálneho odrazu sa vyznačuje svojou špecifickosťou a v súlade s ňou plní rôzne funkcie. Skúmanie kvalitatívnej svojráznosti každej jednotlivcej formy je podmienkou vystihnúť zložitejšť štruktúry spoločenského vedomia. Dôležitú úlohu pritom má aj poznanie konkrétnych mechanizmov sociálneho odrazu, a to tak vo všeobecnej (filozofickej) rovine, ako aj na rôznych rovinách konkrétneho. Napríklad poznanie toho, aké zložky, zmeny a pod. v sfére socialistickeho spoločenského bytia a s akou intenzitou pôsobia na formovanie napríklad právneho alebo mravného vedomia, na zmeny celého systému hodnotových orientácií, na vznik a osvojovanie si politických alebo estetických ideálov atď. Práve na základe vystihnúť špecifickosť sociálneho odrazu možno hlbšie odhaliť povahu umeleckej a vedeckej tvorby, filozofickej a náboženskej reflexie a pod.

Pôsobenie zákonov sociálnej determinácie a sociálneho odrazu v sfére duchovného života spoločnosti podmieňuje špecifickosť a *relatívnu samostatnosť* spoločenského vedomia, ktorá sa prejavuje prostredníctvom vnútorných a špecifických zákonitostí jeho vývinu. Prejavom samostatnosti je, po prvé, historická kontinuita v rozvoji spoločenského vedomia, v dôsledku ktorej každý stav spoločenského vedomia je organicky spätý, determinovaný jeho predošlými stavmi.

Vo filozofickej literatúre posledných rokov sa stále častejšie stretávame s používaním termínu sociálna pamäť na označenie toho neodlučiteľného prvku spoločenského vedomia, ktorý sa odovzdáva od jednej generácie k druhej. Relatívnu samostatnosť zabezpečuje taktiež pôsobenie princípu vzájomnej determinácie, vzájomného ovplyvňovania rôznych štruktúrnych útvarov spoločenského vedomia, ako aj princípu vnútornej determinácie každej jeho formy osobitne, rozvíjajúcej sa a fungujúcej v dôsledku pôsobenia svojich vlastných špecifických zákonitostí.

Sociálny odraz sa vyznačuje *aktivitou*, prejavujúcou sa v jednote odrazu a pôsobenia. Spoločenské vedomie „môže spätne vplývať na určujúce ho spoločenské bytie a prostredníctvom neho aj na prírodné bytie, pričom za určitých historických podmienok môže toto spätné pôsobenie nadobudnúť rozhodujúci, lež nikdy nie určujúci význam“. (13, s. 83) Socialistické spoločenské vedomie aj v dôsledku tendencie „odrazu skutočnosti s predstihom“ má aktívnu, tvorivú úlohu v rozvíjaní socialistickej spoločnosti, plní informačno-kognitívnu, axiologicko-stimulatívnu a prakticko-regulatívnu funkciu. V priebehu výstavby rozvinutej socialistickej spoločnosti aktivita, tvorivosť vedomia neustále rastie, stáva sa podmienkou sociálnej aktivity ľudí, faktorom, stimulujúcim najrozličnejšie druhy činností.

Jednou z parciálnych otázok, ktorá má však veľký svetonázorový a poznávací význam, je použiteľnosť *metódy modelovania* pri skúmaní spoločenského vedomia a duchovného sveta človeka. Ujasnenie podstaty a vzájomného vzťahu pojmov odraz a model, rozpracovanie metódy modelovania má praktický význam pre riadenie procesov, prebiehajúcich v zložitej sfére ľudskej duchovnej aktivity.

Pre skúmanie spoločenského vedomia má zásadný metodologický význam *princíp marxistického historizmu*, ktorý v najvšeobecnejšej podobe vystupuje ako požiadavka „odhaľovať dialektiku reálnych historických procesov, t. j. skúmať akýkoľvek jav v živote spoločnosti nie ako daný, nemenný, ale v jeho konkrétnych historických súvislostiach, z hľadiska jeho genézy v minulosti a jeho vývinových tendencií v budúcnosti“. (7, s. 5) Metodologická hodnota tohto princípu, požadujúceho skúmať všetky javy v ich vzájomnej súvislosti a systémovej celostnosti, vyplýva predovšetkým z toho, že každý spoločenský jav v sebe obsahuje svoje dejiny, že jeho vystihnutie ako *daného* javu je možné iba vtedy, ak sa rešpektuje jeho genéza, osobitne potom tie jej prvky, ktoré sú v ňom zjavne zafixované.

Podobne aj vystihnutie predpokladaných tendencií ďalšieho vývinu, spoločenského javu, čo je veľmi dôležité pre praktický proces riadenia evolúcie spoločenských fenoménov, nie je možné bez poznania pod-

statných črt jeho genézy a štruktúry súčasného stavu. Genetická analýza sa zásadne odlišuje od jednoduchého historického opisu, ktorý možno porovnať so statickým opisom konečných, za sebou nasledujúcich stavov, kým dialektická analýza a dialektické historické zachytenie spoločenských fenoménov sa usiluje o dynamické pochopenie širokých, predovšetkým vnútorných súvislostí daného javu. „Genetická analýza si kladie za cieľ vyjasniť súvislosť udalostí, pochopiť a vysvetliť podstatu procesu, na základe prísnej podmienenosti logicky utriediť materiál, hoci nemožno nevidieť ani to, že aj jej závery sú relatívne a vysvetlenia neúplné.“ [7, s. 86]

Zaoberanie sa reálnymi dejinami vývinu sociálnych (materiálnych aj ideálnych) fenoménov je nevyhnutnou podmienkou skúmania mnohotvárnosti a špecifických prejavov spoločenského vedomia. Aplikácia princípu historizmu pri skúmaní socialistického spoločenského vedomia napomáha zistenie obsahových, konkrétne-historických štruktúr jednotlivých druhov vedomia, odhalenie toho, čo sa v priebehu napredovania spoločnosti postupne mení na komunistické vedomie. Zároveň tento princíp odhaľuje špecifické prechodné črty, charakterizujúce vedomie vlastnej socialistickej spoločnosti. Preto jednou z úloh historického materializmu je určité prognózovanie evolúcie socialistického vedomia. Historický aspekt skúmania teda nevyhnutne obsahuje dva vektory — genetický a prognostický.

Typológia spoločenského vedomia sa doteraz rozpracovávala predovšetkým z logického a nie z historického aspektu, dostatočne sa na to nevyužíval obrovský materiál rôznych humanitných vied, vyjasňujúcich v určitých smeroch reálnu, živú históriu spoločenského vedomia. Plodný pokus analyzovať historické štruktúry mravného vedomia, opísať kvalitatívne rôzne morálne systémy uskutočnil napríklad A. I. Titarenko. (Pozri 14, 15) Jeho výskumy sú cenné najmä tým, že sa nezaoberal existenciou „morálky vôbec“, ale historicky reálnymi fenoménmi mravného života v ich celostnosti a konkrétnosti. Preskúmanie ostatných druhov vedomia z hľadiska ich historického bytia nesporne obohatí a prehĺbi chápanie kvalitatívnej špecifickosti socialistického vedomia, odhalí reálno-historický mechanizmus jeho vzniku, jeho neredukovateľnosť na iné typy vedomia. Ako zdôrazňoval V. I. Lenin, „najspôľahlivejšou metódou, najdôležitejšou vecou je nezabúdať na základnú historickú súvislosť, na každý problém sa pozeráť z hľadiska toho, ako určitý jav v dejinách vznikol, akými hlavnými etapami prechádzal vo svojom vývoji, a z hľadiska tohto jeho vývoja usudzovať, čím sa daná vec stala teraz.“ [16, s. 444]

V novej marxisticko-leninskej filozofickej literatúre sa oprávnenne uvádza, že východiskovým bodom, predpokladom genetickej analýzy je *systémový prístup* k skúmaniu spoločenského vedomia, pričom treba brať do úvahy požiadavku marxistickej metodológie používať tieto dva postupy v dialektickej jednote. „Historicko-genetické skúmanie pred-

metu nevyhnutne odhaľuje obmedzenosť primárneho systémového prístupu a požaduje všestrannejšiu reprodukciu — zasa systémovú reprodukciu — daného predmetu, ktorá takisto bude prechodná a obmedzená a bude podnecovať opätovnú, ešte hlbšiu genetickú analýzu.“ (7, s. 155) Aplikujúc systémový prístup na skúmanie spoločenského vedomia, treba vychádzať zo systémového chápania samého tohto prístupu. Ako uvádza V. G. Afanasiev, vnútorné vlastnosti systému sa vyznačujú systémovo-komponentným, systémovo-štruktúrnym, systémovo-funkcionálnym a systémovo-integratívnym aspektom. Okrem toho poznanie akéhokoľvek systému sociálneho charakteru predpokladá využívanie systémovo-komunikatívneho a systémovo-historického aspektu. (17, s. 101—110) Tohto hľadiska sa v podstate pridŕžiava aj M. S. Kagan, podľa ktorého nevyhnutnými a dostatočnými metodologickými komponentmi systémového prístupu ako celku sú predmetný, funkcionálny a historický aspekt systémového skúmania. (18, s. 21)

V posledných rokoch sa vo výskumoch spoločenského vedomia stále širšie používa *štruktúrno-funkcionálna analýza*, v ktorej sa organicky spája štruktúrny a funkcionálny aspekt skúmania. Používanie tejto metódy na zistenie jednotlivých štruktúrnych útvarov a funkcií spoločenského vedomia prináša pozitívne výsledky, o čom svedčia práce bulharských, poľských a sovietskych filozofov a sociológov. Táto metóda sa konkrétne používa predovšetkým na analýzu: a) ľudskej činnosti a štruktúry spoločenského vedomia; b) spoločenských vzťahov a štruktúry spoločenského vedomia; c) funkcií spoločenského vedomia; d) komponentov spoločenského vedomia a ich vzájomných vzťahov. (19, s. 95) Jeho využívanie odhaľuje štruktúrnu mnohotvárnosť spoločenského vedomia, jeho stavbu, umožňuje vystihnúť zákonité súvislosti a vzťahy medzi jeho jednotlivými prvkami podľa určitých funkcií, ktoré plnia. Najdôležitejšou požiadavkou štruktúrno-funkcionálnej metódy je „ukázať, ako ktorákoľvek forma alebo druh spoločenského vedomia zároveň so svojimi špecifickými funkciami plní viacero základných funkcií spoločenského vedomia vcelku“. (19, s. 85)

Okrem východiskových metodologických princípov (determinizmu, odrazu, historizmu) má pri skúmaní spoločenského vedomia závažnú metodologickú hodnotu taktiež jeho závislosť od druhov činnosti ľudí a od ich spoločenských vzťahov. Použiteľnosť tohto princípu je vôbec pri poznávaní sociálnych javov veľmi široká. „Tento princíp je nevyhnutný nielen pre odhalenie podstaty sociálnych procesov a mechanizmu pôsobenia spoločenských zákonov, ale aj sociálnopsychologických zákonov formovania spoločenských subjektov činnosti.“ (20, s. 102—103) Jedným zo základných teoretických záverov marxizmu je poučka o činnosti podstate človeka, ktorá sa manifestuje v zložitom systéme súvislostí človeka s podmienkami jeho života. Spoločenské bytie a spoločenské vedomie vystupujú ako dve stránky jednotnej ľudskej činnosti a ako jej objektivované výsledky. Formovanie, rozvíjanie a fungovanie

určitých druhov a sfér spoločenského vedomia možno skúmať iba v súvislosti s jednotlivými druhmi duchovno-praktickej činnosti, lebo „práve činnosť človeka je substanciou jeho vedomia“. (21, s. 120) Pristupovanie k útvarom spoločenského vedomia z hľadiska ľudskej činnosti, ich organická súvislosť s istými druhmi činnosti odhaľuje dialektiku procesu uvedomovania si a osvojovania si, ovládania skutočnosti človekom. Obsah, úroveň a zameranie spoločenského vedomia závisia od zamerania a úrovne ľudskej činnosti, lebo práve v nej a vo vzájomnej spätosti s ňou sa formuje a manifestuje vedomie každej spoločnosti.

Zakladatelia marxizmu-leninizmu presvedčivo dokázali, že súvislosť ideí, názorov a predstáv ľudí s materiálnou výrobou sa realizuje prostredníctvom systému spoločenských vzťahov, ktoré ľudia vytvárajú v závislosti od úrovne rozvoja výroby. V procese výstavby základov socialistickej spoločnosti sa formujú kvalitatívne nové spoločenské vzťahy, vznikajú nové druhy činností, ktoré podmieňujú aj zmeny v štruktúre a obsahu spoločenského vedomia. V procese ľudskej praktickej a teoretickej činnosti sa menia predstavy, názory a presvedčenia ľudí. Vnútna súvislosť medzi týmito prejavmi duchovného života ľudí sa prejavuje aj prostredníctvom rozličných funkcií (poznávacia, orientačná, motivačná, regulatívno-riadiaca, hodnotiacia a i.), ktoré plní spoločenské vedomie.

Jednou z dôležitých stránok skúmania socialistickeho vedomia je taktiež odhalenie zákonitostí, mechanizmov a podmienok pôsobenia jeho jednotlivých komponentov na sociálnu aktivitu tried, sociálnych skupín a iných spoločenstiev, ako aj jednotlivcov, zistenie špecifickosti fungovania spoločenského vedomia na úrovni vedomia a správania skupín a osobnosti, odhalenie podmienok, za ktorých sa pôsobenie spoločenského vedomia stáva regulátorom praktického sociálneho správania a činnosti ľudí. Skúmanie týchto otázok vedie aj ku konkrétnemu zachyteniu druhej stránky interakcie aktivity ľudí a zmien v ich vedomí, umožňuje hlbšie pochopiť prakticky významnú otázku, ako sa zapájanie ľudí do rôznych foriem sociálnej aktivity, predovšetkým do riadenia spoločenského života prejavuje v raste socialistickej uvedomelosti mas. Jedna zo zvláštností formovania a rozvíjania *socialistického* spoločenského vedomia spočíva práve v tom, že jeho nositelia sa aktívne zúčastňujú na riadení štátnych a spoločenských záležitostí, že sú nielen realizátormi budovania socialistickej spoločnosti, ale aj spolurozhodujú o cieľoch a priebehu hospodárskej a kultúrnej výstavby.

Skúmanie vzájomných súvislostí spoločenského vedomia s činnosťou ľudí a s jestvujúcou úrovňou spoločenských vzťahov umožňuje hlbšie a konkrétnejšie vymedziť a využívať prostriedky praktického pôsobenia socialistickeho vedomia nielen na vedomie tried a sociálnych skupín, ale aj na individuálne vedomie, odhaliť zložitú determináciu zmien vedomia osobnosti.

V závere našich úvah o metodologických otázkach skúmania spoločenského vedomia sa treba ešte dotknúť dôležitej metodologickej zásady, požadujúcej chápať tento spoločenský fenomén v jednote viacerých aspektov alebo rovín prístupu. V prácach posledných rokov sa skúmanie spoločenského vedomia vcelku, ako aj jeho jednotlivých druhov zvlášť zameriava hlavne na dve roviny — *gnozeologickú* a *sociologickú*. Prvý aspekt (gnozeologický) predpokladá analýzu spoločenského vedomia ako *odrazu* spoločenského bytia, odhalenie špecifickosti a intenzity, hĺbky tohto odrazu v rôznych štruktúrnych útvaroch, subsystémoch vedomia. Sociologický aspekt skúmania prináša predovšetkým poznávanie sociálnych *funkcií* spoločenského vedomia, vymedzenie jeho miesta a úloh v sociálnom systéme, odhalenie konkrétnych mechanizmov fungovania spoločenského vedomia vcelku a jeho subsystémov v procese spoločenského vývinu.

Spolu s týmito aspektmi niektorí bádatelia zdôrazňujú aj potrebu skúmať spoločenské vedomie z hľadiska *prvej stránky základnej filozofickej otázky*. Napríklad R. V. Petrenko zastáva názor, že skúmanie spoločenského vedomia, pokiaľ ide o jeho pôvod, danú existenciu, o jeho „bytie“, umožňuje odhaliť najhlbšiu závislosť všetkých nadstavbových javov od zmien v ekonomickom živote spoločnosti a tvorí vedúci aspekt, metodologický základ všetkých iných hľadísk jeho skúmania. Zmysel tohto prístupu autor vidí v tom, že „pripravuje, zabezpečuje dôsledne materialistické skúmanie ideologických javov, organické zjednotenie a použitie všetkých iných prístupov k ich analýze“. (22, s. 216) Podobne aj v nami spomenutej práci V. A. Rebrina sa zdôrazňuje zásadná dôležitosť *ontologickej* charakteristiky spoločenského vedomia ako reálne existujúcej stránky spoločenského života, vytvorenia konkrétneho, všestranného obrazu o *danom stave* spoločenského vedomia a jeho komponentoch. Na dôležitosť ontologickej charakteristiky spoločenského vedomia upozorňujú aj iní autori, napríklad V. P. Tugarinov alebo M. J. Kovalzon, ktorý tento prístup nazýva historicko-genetickým (pozri 23). Uvádzajú okrem iného aj taký akceptabilný argument, že vlastne ani gnozeologický, ani sociologický aspekt skúmania spoločenského vedomia neodpovedá na otázku, prečo spoločnosť *nevyhnutne* plodí rôzne formy vedomia, neodhaľuje sociálnu podmienenosť vzniku a vývoja jeho rozmanitých prejavov, úzku spätosť duchovnej produkcie s materiálnou výrobou, s dejinami vývoja konkrétnych spoločensko-ekonomických formácií, zákonitosťami ich zmeny a striedania.

Podľa nášho názoru jestvujúce skúsenosti z doterajšej vedeckej analýzy spoločenského vedomia potvrdzujú správnosť takéhoto nastolenia otázky. Skúmanie socialistického spoločenského vedomia z hľadiska *troch* uvedených aspektov povedie, po prvé, ku konkretizácii chápania súvislosti a vzťahov spoločenského vedomia so socialistickým spoločenským bytím, pozitívne ovplyvní vysvetľovanie vzťahu obsahu kategórie spoločenské vedomie s obsahom kategórií „duchovný život

spoločnosti“ a „duchovná kultúra“, po druhé, podporí poznávanie reálnych spôsobov existencie, zmien v štruktúre, ako aj v mechanizmoch fungovania socialistického vedomia.

Ak sa pokúsime v hrubých črtách zhodnotiť dosiahnutú úroveň rozpracovania problematiky spoločenského vedomia, musíme predovšetkým upozorniť na určitú disproporciu medzi úrovňou filozofickej analýzy danej problematiky a výsledkami niektorých konkrétnych spoločenských vied (napríklad histórie, sociológie, sociálnej psychológie, teórie riadenia, teórie propagandy, religionistiky, teórie umenia a iných), zaoberajúcich sa skúmaním jednotlivých fenoménov spoločenského vedomia, a taktiež dosiahnutou úrovňou poznatkov v súčasnej prírodovede. Výsledky týchto vied sa zatiaľ filozofmi dostatočne nevyužívajú. No vo filozofických prácach sa tiež málo prejavujú výsledky, dosiahnuté marxisticko-leninskou filozofiou predovšetkým v jej metodologických disciplínach.

V súvislosti s tým možno načrtnúť okruh otázok, ktoré by bolo potrebné z teoreticko-metodologického hľadiska posúdiť: 1. stupeň využívania výsledkov metodologických filozofických disciplín pri filozofickom rozpracúvaní problematiky spoločenského vedomia; 2. nevyhnutnosť širokého využívania poznatkov prírodných a spoločenských vied o vedomí; 3. spätné pôsobenie filozofických záverov na rozvoj vied, skúmajúcich čiastkové aspekty problematiky spoločenského vedomia. Výsledkom takýchto skúmaní môže byť teoretické zdôvodnenie praktického regulovania zameranosti jednotlivých komponentov spoločenského vedomia, všestranné pochopenie aktívnej, tvorivej úlohy spoločenského vedomia v spoločenskom živote na základe analýzy zložitých mechanizmov jeho fungovania v každej historickej konkrétnej epoche.

LITERATÚRA

1. ILJIČOV, L. F.: *Filosofija i naučnyj progress*. Moskva 1977.
2. AGAROŇAN, A.: *Problemy formirovanija kommunističeskogo obščestvennogo soznaniya*. Taškent 1977.
3. GYRDEV, D.: *Socialističesko obščestveno syznanie*. Sofia 1972.
4. MARX, K. — ENGELS, F.: *Vybrané spisy v piatich zväzkoch*, zv. 2. Bratislava 1977.
5. MARX, K. — ENGELS, F.: *Nemecká ideológia*. Bratislava 1961.
6. LENÍN, V. I.: *Materializmus a empiriokriticizmus*. Bratislava 1975.
7. *Princip istorizma v poznanii socialnyh javlenij*. Moskva 1972.
8. ASKIN, J. F.: *Filosofskij determinizm i naučnoje poznaniye*. Moskva 1977.
9. PARŇUK, M. A.: *Princip determinizma v sisteme materialističeskoj dialektiki*. Kyjev 1972.
10. MARX, K. — ENGELS, F.: *Vybrané spisy v piatich zväzkoch*, zv. 5. Bratislava 1978.
11. REBRIN, V. A.: *Metodologičeskije problemy socialističeskogo obščestvennogo soznaniya*. Novosibirsk 1974.
12. ŽIVKOVIČ, L.: *Teorija socialnogo otaženiya*. Moskva 1969.
13. PAVLOV, T.: *Teória odrazu a naša súčasnosť*. Bratislava 1975.

14. TITARENKO, A. I.: Istoričeskie struktury npravstvennogo soznaniia. Filosofskie nauki 1973, č. 6.
15. TITARENKO, A. I.: Struktura npravstvennogo soznaniia. Opyt etiko-filosofskogo issledovaniia. Moskva 1974.
16. LENIN, V. I.: Vybranė spisy v piatich zvāzkoch, zv. 4. Bratislava 1973.
17. AFANASIEV, V. G.: O sistemnom podchode v socialnom poznani. Voprosy filosofii 1973, č. 6.
18. KAGAN, M. S.: Ludskā činnost. Bratislava 1977.
19. ANIŠČENKO, A. I. — ULEDOV, A. K.: Primeneniie strukturno-funkcionalnogo analiza k issledovaniu obščestvennogo soznaniia. In: Metodologičeskie voprosy obščestvennykh nauk, vypusk 2. Moskva 1971.
20. BUJEVA, L. P.: Čelovek: dejatel'nost' i obščeniie. Moskva 1978.
21. LEONTIEV, A. N.: Činnost. Vedomie. Osobnost. Bratislava 1979.
22. PETRENKO, R. V.: Nekotorye voprosy metodologii issledovaniia političeskogo soznaniia. In: Nekotorye voprosy issledovaniia form obščestvennogo soznaniia. Moskva 1973.
23. KOVALZON, M. J.: O metodologii analiza struktury obščestvennogo soznaniia. In: Leninskaja teoriia otrāženii i sovremennaja nauka. Teoriia otrāženii i obščestvoznaniie. Sofia 1973.

НЕКОТОРЫЕ МЕТОДОЛОГИЧЕСКИЕ ПРОБЛЕМЫ ИССЛЕДОВАНИЯ ОБЩЕСТВЕННОГО СОЗНАНИЯ

Раиса Копцова

В статье освещаются некоторые актуальные методологические проблемы марксистской теории общественного сознания, решение которых может способствовать более всестороннему постижению активной, творческой роли сознания в общественной жизни. Автор сосредоточивает внимание прежде всего на следующем круге проблем: соотношение конкретно-научных и философских исследований феноменов общественного сознания (место и роль частнонаучного знания в философии); проблема определения социалистического общественного сознания, необходимость проводить различие между социалистическим сознанием и сознанием конкретного социалистического общества; философско-методологические принципы научного понимания и исследования общественного сознания.

Исходя из трудов классиков марксизма-ленинизма, автор анализирует применение принципа диалектического детерминизма, принципа отражения, марксистского историзма, принципа единства духовно-практической деятельности, общественных отношений и сознания при исследовании общественного сознания. Методологически важным является также принцип многопланового подхода к исследованию общественного сознания, вытекающий из его сущности и из характера его связи с действительностью. В смысле этого принципа отмечается необходимость исследовать общественное сознание не только с точки зрения гносеологической и социологической, но и в онтологическом плане. Только его анализ в трех указанных аспектах дает конкретное, всестороннее представление о данном состоянии общественного сознания и его отдельных компонентов, вскрывает социальную обусловленность возникновения и развития его разнообразных проявлений, тесную взаимосвязь духовной продукции с материальным производством, с историей развития конкретных общественно-экономических формаций, с закономерностями их изменения и смены, определяет место, роль и социальные функции общественного сознания в конкретной социальной системе.

Raisa Kopsová

In der vorliegenden Studie werden einige aktuelle methodologische Probleme der marxistischen Theorie vom gesellschaftlichen Bewusstsein gezeigt, deren Lösung zu einer allseitigeren Auffassung der aktiven, schöpferischen Rolle des Bewusstseins im gesellschaftlichen Leben beitragen kann. Die Verfasserin konzentriert sich insbesondere auf folgende Problemkreise: das Verhältnis zwischen konkret-wissenschaftlicher und philosophischer Untersuchung der Phänomene des gesellschaftlichen Bewusstseins (die Stellung und Rolle der Erkenntnisse der Einzelwissenschaften in der Philosophie), die Abgrenzung des sozialistischen gesellschaftlichen Bewusstseins, die Notwendigkeit einer Unterscheidung zwischen sozialistischem Bewusstsein und dem Bewusstsein einer konkreten sozialistischen Gesellschaft, philosophisch-methodologische Prinzipien der wissenschaftlichen Auffassung und Untersuchung des gesellschaftlichen Bewusstseins.

Ausgehend aus den Arbeiten der Klassiker des Marxismus — Leninismus untersucht die Autorin die Anwendung des Prinzips des dialektischen Determinismus, des Prinzips der Abbildung, des marxistischen Historizismus, des Prinzips der Einheit von geistig-praktischer Tätigkeit, gesellschaftlicher Verhältnisse und des Bewusstseins bei der Untersuchung des gesellschaftlichen Bewusstseins. Methodologisch bedeutsam ist auch der Grundsatz der Anwendung mehrerer Aspekte bei der Betrachtung des gesellschaftlichen Bewusstseins, der aus seinem Wesen und seiner Verknüpfung mit der Wirklichkeit erfolgt. Im Sinne dieses Grundsatzes wird auch die Notwendigkeit hervorgehoben, das gesellschaftliche Bewusstsein nicht nur vom erkenntnistheoretischen und soziologischen Standpunkt aus zu untersuchen, sondern auch vom ontologischen. Nur seine Analyse aufgrund der drei angeführten Aspekte gibt ein konkretes, allseitiges Bild vom gegebenen Zustand des gesellschaftlichen Bewusstseins und seiner Komponente, enthüllt die soziale Bedingtheit der Entstehung und Entwicklung seiner mannigfaltigen Äusserungen, die enge Verknüpfung der geistigen Produktion mit der materiellen, mit der Entwicklungsgeschichte konkreter, sozio-ökonomischer Formationen, mit den Gesetzmässigkeiten ihrer Veränderung und Ablösung, umreißt die Stellung, Rolle und soziale Funktion des gesellschaftlichen Bewusstseins in einem konkreten sozialen System.